

Markku Hyrkkänen

Heikki Ylikankaan historiakäsitys

Heikki Ylikangas: *Mitä on historia ja millaista sen tutkiminen*. Art House MMXV. 256 s. ISBN 978-951-884-548-8.

Heikki Ylikangas erittelee teoksessaan ”väljällä otteella” ongelmia, ”jotka käytännön tutkimustyö on tuottanut” ja jotka häntä ovat ”eniten askarruttaneet”. Ylikangasta eivät askarruta uusimmat historiateorian virtaukset eivätkä liioin aikaisemmatkaan pohdinnat finaalisesta ja kausaalista selittämisestä. (s. 7–8) Finaalisen ja kausaalisen selittämisen vastakkainasettelusta onkin luovuttu jo 1970-luvulla, pääosin siksi, että kausaalisuuden käsite on avartunut. Syyn identifioiminen ei enää edellytä nojautumista yleisiin lakeihin, syyn ja seurauksen säännönmukaiseen yhteyteen. Intentiot on hyväksytty aitojen syiden joukkoon yksinkertaisesti siksi, että intentioiden muutos yleensä aiheuttaa muutoksen toiminnassa ja määrittää omalta osaltaan historian kulkua.¹

Runsaalla ”havaintomateriaalillaan” eli pääosin omilla tutkimuksillaan Ylikangas konkretisoi ”yleisluonteisia näkemyksiä siitä, mitä on historia ja millaista sen tutkiminen”. Hän keskittyy pohtimaan ”selitysten vaihteluiden syitä”: miksi samaa aihetta samoilla lähteillä tutkittaessa päädytään erilaisiin selityksiin ja tulkintoihin sekä tietyssä ajassa että aikojen saatossa. (s. 8) Lukijalle selviää vähitellen, että ”yleisluonteisten näkemysten” rajattuna tehtävänä on määrittää Suomen historian ja suomalaisen historiantutkimuksen ominaislaatu. Ylikangas toteaaakin teok-

sensa loppuluvussa pyrkineensä etsimään ”suomalaisen historiantutkimuksen ydintä”. (s. 231) Teoksen sisältöä olisi paremmin vastannut otsikko *Mitä on Suomen historia ja miten sitä pitäisi tutkia*.

Omaa historiakäsitystään jokainen historioitsija pohtii tavalla tai toisella. Kirjan otsikkoon kiteytyy näkemys, että historioitsija tulee historiaa tehdessään nojautuneeksi omaan historianfilosofiaansa – käsitykseensä, mikä historiaa liikuttaa, tapahtumien kulkua ohjaa. Historioitsija nojautuu historiallisia tulkintoja rakentaessaan näkemykseensä historian kulkua määräävistä voimista. Historianfilosofia ja historiantutkimus ovat siis käsitteellisessä yhteydessä toisiinsa. Tämän yhteyden havaintoaineistona Ylikankaan kirja toimii hyvin. Lukija voi vertailla omaa historiakäsitystään Ylikankaan näkemyksiin ja saa näin tilaisuuden eritellä tarkemmin omaa historiakäsitystään.²

R. G. Collingwoodin mukaan pätevän historianfilosofin on oltava sekä historioitsija että filosofi. Lista on myös tärkeysjärjestys: on oltava kokemusta työstä, jota analysoi. Jokainen historioitsija kykenee myös enemmän tai vähemmän tyydyttävästi refleктоimaan työtään, vaikka ei olisi filosofisesti sivistynyt.³ Filosoifeilta historian tutkimisen kokemus on yleensä puuttunut ja näin analyysin osuvuuteen on jäänyt runsaasti toivomisen varaa, myös siten, että tutkimusprosessi on jäänyt käsittelemättä erittelyn kohdistuessa valmiiseen työhön.

1. Ks. esim. Mark Hewitson, *History and Causality*. Palgrave Macmillan 2014; Marja-Liisa Kakkuri-Knuuttila & Kaisa Heinlahti, *Mitä on tutkimus. Argumentaatio ja tieteenfilosofia*. Gaudeamus 2006; Kristiina Rolin et al. (toim.) *Soveltava yhteiskuntatiede ja filosofia*. Gaudeamus 2006; Petri Ylikoski, Arkipsykologinen rationalisointi ja yhteiskuntatiede. *Tiede & edistys* 4 (2011), 301–314.

2. Lisää vertailukohtia tarjoaa äskettäin ilmestynyt artikkelikokoelma *Historianfilosofia*. Ks. Kari Väyrynen & Jarmo Pulkkinen (toim.) *Historianfilosofia*. Vastapaino 2015.

3. R. G. Collingwood, *The Idea of History*. Oxford University Press 1973, 7–9.

FT Markku Hyrkkänen on yleisen historian dosentti Tampereen yliopiston Yhteiskunta- ja kulttuuritieteiden yksikön historian tutkinto-ohjelmassa. Sähköposti: markku.hyrkkanen@staff.uta.fi.

Keskeiseksi katsomiaan Suomen historian käännekohtien tulkintojaan Ylikangas tarkentaa vertailemalla niitä nimeltä mainitsemattomien (Erkki Tuomiojaa lukuun ottamatta) suomalaisten kollegoidensa tulkintoihin. Ylikangas katsoo esimerkiksi, että 1990-luvulta alkaen suomalaisessa Suomen historian tutkimuksessa on taannuttu sotaa edeltävälle tai sitä välittömästi seuranneelle tasolle. Valaisevan esimerkin tarjoaa vuonna 1993 julkaistu väitöskirja, ”jossa torjutaan tiettyjä tutkimuksia ’marxilaisina’ yksistään sillä perusteella, että niissä on vedottu myös sosioekonomisiin syihin pelkkien aatteellisten syiden sijasta”. Paradigman muutos näyttää Ylikankaan silmissä suhteellisen pysyvältä: ”Vuodelta 2014 on nimittäin julkipantu vastaavanlainen todiste tutkimusten ryhmittämisestä marxilaisiin ja ei-marxilaisiin tutkimuksiin – vieläpä sillä ilmeisellä menestyksellä, että jaon pätevyyttä ei kiistetty yliopistollisen ammattitutkijan arvioissa johtavassa päivälehdessä”. (s. 185–186) Ylikankaan tutkijanuraan perehtyneet tunnistanevat vaivatta hänen tulkintojensa kriitikot. Ylikangas olisi kuitenkin voinut helpottaa keskusteluihin ja väittelyihin tutustumista kriittikkonsa nimeämällä. Ylikankaan kovasti kaipaamaa keskusteluaikin olisi näin saattanut viritä herkemmin.

Suomalaisen Suomen historian tutkimuksen keskeiseksi ominaispiirteeksi Ylikangas näkee aikalaispäättäjien ”koulukunnan” hallitsevuuden eli yksimielisyyden vaalimisen ja siitä seuraavan vaihtoehtoisten tulkintojen torjunnan, jonka keskeisenä välineenä on poliittisten leimojen lyöminen. Ylikangas väittää, että ”Suomessa historiantutkimukseen kohdistuu poikkeuksellinen, voimassaan väkevä yhdenmukaista tulkintalinjaa suosittava paine”, jonka alle koulukunnat ja yksittäiset tutkijat ”musertuvat”. Tuon paineen ”keskeisin, perimmäisin ja samalla konkreettisin syy oli (ja on) pienen Suomen pitkä itäraja ja sen takainen vahva asemahti”. (s. 234) Historiantutkimuksen valtavirta on siten enemmän tai vähemmän tietoisesti tukenut ja osin ehkä muovannutkin Suomen ulko- ja turvalli-

suuspolitiikkaa. Seurauksena on ollut arkojen eli tärkeiden aiheiden välttäminen. Arkailusta Ylikangas mainitsee esimerkkinä, miten 1990-luvun henkisen ilmapiirin taantuminen toisen maailmansodan edeltävään ja välittömästi seuraavaan aikaan ”heijastui” väitöskirjoihin: ”Suomen poliittisen historian aiheita alettiin kartella ja silloinkin, kun niihin päädyttiin, tulokset muokattiin sisäänpääsykelpoisiksi ajan salonkeihin”. Toinen arkailun ilmentymä on ollut pakeneminen ”yleiseen historiaan ja siellä aatehistoriaan tai aikaan keskiajalta uuden ajan ensimmäisiin vuosisatoihin. Polemiikkeja Suomen poliittisesta historiasta kavahdettiin; niihin ei haluttu suin surmin sekaantua”. (s. 187–188) Tähän Ylikangas tarjoaa havaintoaineistoksi jälleen nimeltä mainitsemattomien tekijöiden väitöskirjat. Ilmapiirin muutoksen ”tiedostivat tai intuitiivisesti vaistosivat” myös jatko-opiskelijat. He hakeutuivat ”poliittisesti mahdollisimman neutraalien aiheiden pariin tai mukautuivat tulkinnoissaan ajan asettamuksiin”. (s. 189) Erityisesti on karteltu ryhmäkohtaisten intressien ja taloudellisten syiden tutkimusta, koska tällöin ”marxilaiseksi leimautumisen uhka nousee horisonttiin”. (s. 122) Ylikankaan kohdalla uhka on realisoitunut: horisontti on lakannut olemasta maan ja taivaan raja, joka etenee sitä mukaa kuin sitä lähestyy. Ylikangas on epäilemättä joutunut vihapuheen kohteeksi, hänet on leimattu punikiksi ja marxilaiseksi. Tältä osin kyse näyttäisi olevan (tai mahdollisesti jo olleen) eteläpohjalaisesta paikalliskamppailusta. Paikallissoteluilla on tapana äityä kiivaiksi. Toivottavasti tilanne on alkanut rauhoittua.

Erityisen harmissaan Ylikangas on sotahistorian välttelystä. Sodat ”tuottavat käännekohtia, joissa toteutetaan pitkään vaikuttaneita sisäisiä ratkaisuja ja piirretään miekalla maakohtaisia ja kulttuurisia rajoja”. Sotien seuraukset ovat kauaskantoisia, ne tuottavat ”pohjimmiltaan” merkittävää poliittista historiaa. Talous ja sodat ovat Ylikankaalle perimmäisiä käännekohtien tuottajia, historiantutkimuksen ominta aluetta. Yli-

kankaan on vaikea hyväksyä sitä, että ihmiset ovat kiinnostuneita eri asioista ja sen myötä erilaisista historiallisista kysymyksistä. Hän etsii tälle itselleen arvoituksellisesta ilmiöstä itselleen tyydyttävää selitystä päätyen jopa tulkinnaan, että valtiollis-poliittisten aiheiden ja sotien historiallisen tutkimisen sivuuttaminen ei johdu aidosta tahdosta tutkia ”kauas poliittisten päätösten ulkopuolelle sijoituvia aiheita”. Pikeminkin kyse on (jälleen) arkuudesta, ”halusta välttää repiviä polemiikkoja”. (s. 189–191)

Historiallisesti merkittävää on aina se, mikä nykyisyydessä koetaan merkittäväksi – ja merkille pantavaa se, että ihmiset ovat yhdessä ja samassa nykyisyydessä eri mieltä siitä, mikä on merkittävää historiaa. Uskalluksen puute ei liene tyhjentävä selitys sille, että jatko-opiskelijat eivät ole kiinnostuneita Ylikankaan tärkeinä pitämistä aiheista. Turun kulttuurihistorian jatko-opiskelija Henna Karppinen-Kummunmäki muistuttaa arvostelussaan Ylikankaan kirjasta, että maailman muuttuessa hankalat aiheet muuttuvat. Sellaisia saattavat olla esimerkiksi maahanmuutto ja rasismi.⁴

Keskityn arvostelussani Ylikankaan teoksen historiateoreettiseen antiin, hänen väljällä otteella esiin nostamiinsa ja erittelemiinsä yleisluonteisiin näkemyksiin. Jätän Suomen historian ja Ylikankaan tuotannon asiantuntijoille Ylikankaan keskeisiksi tulkitsemien suomalaisen Suomen historian tutkimuksen ominaispiirteiden ja puutteiden ruotimisen.⁵ Rajaus on asianmukainen, sillä kirjassa on kosolti pohtimisen arvoisia historiateoreettisia näkemyksiä. Erittelyn kohteena on Heikki Ylikankaan historiakäsitys, johon nojautuu myös hänen käsityksensä Suomen historian tutkimuksen puutteista ja kehitystarpeista. Keskeiseksi puntaroinnin kohteeksi asetetaan historiallisen selittämisen, Ylikankaalle keskeisen teeman.

Ylikangas kuvaa ytimekkäästi historian tutkimusprosessia. Prosessin lähtötilanne on ”sekava, ristiriitainen ja väärä tietoja tulvillaan”. Seuraavaksi tutkijan tehtävänä on luoda ”järjestystä

kaaokseen muodostamalla ensiksi lähdekriittisiin tarkasteluihin kuva siitä, mitä on tapahtunut ja missä ajallisessa järjestyksessä tapahtumat ovat edenneet. Sen jälkeen on rakennettava selitys sille, miksi on tapahtunut niin kuin on tapahtunut”. Tutkijan muodostaman kuvan tapahtuneesta tulee olla ”ehyt, aukoton, vastata olennaisesti kysymyksiin sekä sopia tuon vaiheen kokonaiskuvaan, siis muihin tunnettuihin faktoihin”. (s. 94) Saksalaisen historiantutkijan ja historia-teoreetikon Johann Gustav Droysenin (1808–1884) ja hänen seuraajansa Jörn Rüsenin tavoin Ylikangas erottelee analyttisesti lähdekritiikin ja tulkinnan historian tutkimusprosessissa. Lähdekritiikillä päästään vasta perille siitä, mitä tapahtui: ”lähdekritiikki tuottaa faktoja”. (s. 53) Faktoista saatetaan yleensä olla yhtä mieltä, niiden selittämistä ei niinkään. Tulkintakiistat johtuvat siitä, että eri mieltä ollaan siitä, mikä kelpaa ehyeksi tulkinnaksi. Ehyt tulkinta ”selittää kelvollisimmin tarjolla olevien ja relevanteiksi havaittujen lähteiden sisällön” (s. 59) ja sen valossa ”tapahtuneesta muodostettuun käsitykseen ei jää aukkoja eikä avoimia kysymyksiä. Kuvan on oltava ehyt ja katettava kaikki tosiasiat”. (s. 93)

Ylikangas korostaa, että pätevään selitykseen yltäminen vaatii vielä ”avainlähteen” tai ”avaindisteen”. Avainlähteet ”avaavat ongelman, tuovat käsitettävän vastauksen muutoin hämmentävään kuvaan lähdetiedoista”. Ylikankaan mielestä on ”suuri ongelma”, että tutkijat päätyvät ”samoissa aiheissa eri avainlähteisiin”. (s. 87) Tästä seuraavat tulkintaerot, selitysten vaihtelut. ”Avainlähdetä” ei tiedetä etukäteen eikä se useinkaan ole lähdelöytö, ennen tuntematon do-

4. Henna Karppinen-Kummunmäki, Onko Suomi yhden historiallisen totuuden maa? *Agricola historiaverkon kirja-arvostelut* 16.6.2015.

5. Vrt. Maria Lähteenmäki, Ylikankaan testamentti. *Tieteessä tapahtuu* 3 (2015), 53–56; Matti Peltonen, Muistelmat metodikirjan muodossa. *Yhteiskuntapolitiikka* 80:3 (2015), 303–304.

kumentti. Kyse ei myöskään näytä olevan siitä, että tutkimusprosessin kuluessa tulee yhä uudelleen palanneeksi muutamiin muita antoisimmiksi osoittautuneisiin lähteisiin. Jos Ylikangas tarkoittaa vain tätä tutkimusprosessin myötä tapahtuvaa karsintaa, tuntuu avainlähde tai avaintodiste tai avainfakta sille liian jyrkeltä nimitykseltä.

Tutkijoiden päätyminen samoissa aiheissa erilaisiin avainlähteisiin ei johdu lähteistä vaan siitä, että avainlähde on tulkinnanvarainen, päättelyn tulos. Neuvoa avainlähteen löytämiseen ei voida antaa. (s. 91) Mutta onko neuvolle edes tarvetta? Neuvottomuus voidaan välttää luopumalla avainlähteen etsimisestä. Lähteiden luokittelu avainlähteisiin ja muihin lähteisiin on hieman epäreilua muita lähteitä kohtaan, sillä avainlähteisiin on päädytty kaikkia käytettävissä olevia lähteitä tulkitsemalla. Kuten Ylikangas toteaa, pätevä tulkinnan tuntomerkki on ”uskottavuus”. Uskottavimmaksi tulkinnaksi selviytyy tulkinta, joka ”sovittaa särmättömästi sisäänsä suurimman määrän lähdetietoja”. (s. 91) Olenaisista tässä on, että tulkintojen kilpailussa evidenssi, käytettävissä oleva lähdeaineisto, ei muutu. Voittajaksi selviytyy (tai pitäisi selviytyä) uskottavin päättely. Erilaisten tulkintojen mahdollisuus samoista lähteistä ei ole ”suuri ongelma” eikä edes ongelma vaan asetelma, joka on tuttu kaikilla tieteenaloilla, kullakin niille ominaisilla tavoilla. Historiantutkimuksessa avaintai primäärilähde on loppujen lopuksi aina historioitsija, hänen järjenkäyttönsä ja historiallinen mielikuvituksensa.

Eheään tai uskottavaan tulkintaan johtavaa prosessia nimitetään tieteenteoreettisessa tutkimuksessa ”parhaaseen selitykseen johtavaksi päättelyksi” (*Inference to the best explanation*, IBE).⁶ Päättelyä kutsutaan myös abduktioksi. Sitä aikoinaan kehitellyt amerikkalainen tieteenfilosofi ja pragmatisti Charles Sanders Peirce (1839–1914) päätyi muun muassa käsitykseen, että abduktion avulla voidaan määrittää historiallisia faktoja. Vaikka emme ole esimerkiksi ta-

vanneet tai nähneet Napoleonina, hänestä on niin paljon dokumentteja, että luontevinta lienee päätellä hänen olleen olemassa. Napoleonin olemassaoloa ei voida dedusoida eikä päätellä induktiivisestikaan, empiiristen havaintojen nojalla. Kun historiallisessa päättelyssä ei pärjätä vain deduktiolla ja induktiolla, otetaan käyttöön abduktio. Esimerkkitapauksessa Napoleoniin viittaavat lukuisat dokumentit voidaan tulkita seuraukseksi ja syyksi voidaan päätellä Napoleonin olleen olemassa. Napoleonin olemassaolo on paras selitys noille lukuisille dokumenteille. Historiallinen tutkimus etenee kysymällä ja vastaamalla, mistä lähteet johtuvat; seurauksista edetään syihin.⁷ Lähteillä selittäminen on lähteiden selittämistä. IBE tai abduktio on asianmukainen kuvaus sekä historioitsijan työstä että tulkintojen arvioinnin tavasta. Tulkinnan pätevydestä kiistellessään historioitsijat koettelevat annettua tulkintaa viittaamalla käytettävissä olevaan aineistoon kokonaisuudessaan, erityisesti sellaisiin lähteisiin, jotka näyttävät kyseenalaistavan tulkintaa. Historioitsijat noudattavat omalla tavallaan darwinilaista metodia. Darwinille hänen evoluutioteoriaansa oli paras selitys olemassa olevalle lajien kirjolle. Samaa metodia noudattaa Peter Robinsonin dekkarissa ylikomisario Alan Banks päätellessään jälkien perusteella, mitä oli tapahtunut. Kun poliisipäällikkö arveli Banksin päättelyn olevan pelkkää spekulatiota, Banks vastasi: ”It makes sense of the facts”.⁸

Avainlähde näyttää Ylikankaan historiateoriassa olevan perimmäiseen syyhyn rinnastuva käsite: kun pätevä selitys vaatii etsimään perimmäisiä syitä, on määritettävä myös peruslähde,

6. Alan keskeisiin teoksiin kuuluu Peter Lipton, *Inference to the Best Explanation*. Second edition. Routledge 2004.

7. Allan Megill (yhteistyössä Steven Shepardin ja Philip Honenbergerin kanssa), *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice*. The University of Chicago Press 2007, 125–150.

8. Peter Robinson, *Children of the Revolution*. Hodder & Stoughton 2013, 373.

johon tulkinta viime kädessä nojautuu. Ylikangas määrittää pätevän selityksen ominaispiirteet vertailemalla sitä epätydyttävään eli pinnalliseen selitykseen. Sen tarjoaa idealistinen eli aatehistoriallinen koulukunta, suomalaisen historiantutkimuksen ”ylivoimaisesti tavallisin lähestymistapa”. Aatehistorian Ylikangas määrittää vaikutteiden omaksumisen historiaksi. Perusasettamus vaikutteilla selittävässä aatehistoriassa on, että aate ”ottaa erottelematta ja ikään kuin automaattisesti valtaansa sen, joka siihen törmää, siis joka kuulee tai lukee opin sisällöstä”. Aatehistoriallisen koulukunnan piirissä kysytään ”vain ja ainoastaan, mitä kirjoja kohdehenkilö on lukenut tai keitä auktoriteetteja kuunnellut tai tavannut”. (s. 111–112) Näin kohdehenkilön aate on selitetty ja sen myötä väistämättä myös aatteen ohjaama toiminta. Olen Ylikankaan kanssa samaa mieltä. Selitys on vajavainen; se pysähtyy siihen, mistä sen pitäisi alkaa. Vaikutteiden omaksuminen saattaa olla fakta, mutta se on selitystä kaipaava fakta; selittämättä jää, miksi vaikutteen omaksuja on valinnut sen moinen vaikutteiden joukosta.

Tässä tiemme erkanevat. Ylikangas lähtee etenemään pintaa syvemmälle, kohti perimmäisiä syitä. Minä jään sijoittamaan ja sovittamaan aatehistoriallista selittämistä historiallisen selittämisen yhdeksi tärkeäksi ulottuvuudeksi.⁹ Aatehistorian ala on laajentunut, vaikka nimi on (Suomessa) pysynyt ennallaan. Asianmukaisempaa olisi puhua ajattelun historiasta tai käsityshistoriasta. Aatteet voisi tulkinnoissa sijoittaa olosuhteiden joukkoon, taloudellisten ja vallan rakenteiden lomaan. Olosuhteet kannattaisi ymmärtää englannin *circumstances*-sanana etymologian mukaisesti ihmisten ”ympäriällä oleviksi asioiksi”, joihin olosuhteissa elävät ja toimivat ihmiset suhtautuvat omilla erilaisilla tavoillaan. Tällöin on ymmärrettävää, että myös aatteista on erilaisia käsityksiä olosuhteiden muiden ilmiöiden tapaan. Kun ajattelun historia ymmärretään käsittämisen historiaksi ajattelun historian saralle kuuluvat myös Ylikankaan aatteiden

sijasta tarjoamat ja tähdentämät intressit, tavoitteet ja paineet. (s. 116–117, 121) Intressien edistäminen edellyttää omien etujen käsittämistä, tavoitteiden toteuttaminen vaatii niiden ymmärtämisen ohella enemmän tai vähemmän reflektoitua miettimistä, millä tavalla pitäisi toimia tavoitteiden toteuttamiseksi. Ihmisten kokemat paineet eivät ole pelkkää hydraulikkua vaan oman tilanteen kokemista, tunteista puhumatakaan.

Ylikangas osoittaa itse käsityshistorian merkityksen esimerkiksi pyrkiessään selittämään, miksi presidentti Risto Ryti ja ulkoministeri Väinö Tanner yllättäen muuttivat käsitystään Suomen linjasta helmikuussa 1940. Länsivaltojen avuntarjous piti heidän käsityksensä mukaan hylätä ja suostua Neuvostoliiton raskaisiin rauhanehtoihin. Suomi saisi luovuttamansa alueet Saksan avustamana takaisin. Käsityksen muutos aiheutti näin merkittävän muutoksen Suomen politiikassa. En ota kantaa tulkinnan pätevyyyteen.

Jokainen historioitsija erittelee – tavalla tai toisella, enemmän tai vähemmän – historiallisen toimijoiden tarkoituksellista toimintaa, koska historian kulku johtuu ihmisten teoista. Toiminnan ymmärtämistä varten historioitsija identifioi ja analysoi – tavalla tai toisella, enemmän tai vähemmän – historiallisen toimijoiden ajattelua, heidän tarkoituksellista toimintaa suuntaavia tarkoituksiaan ja uskomuksiaan. Toiminnan ymmärtäminen vaatii myös – tavalla tai toisella, enemmän tai vähemmän – historiallisen toimijoiden ajattelusta riippumattomien olosuhteiden erittelyä. Näille analyttisille vaiheille rakentuu tulkinnan päätehtävä, ajattelun,

9. Hahmotukseni historialliseksi selitykseksi perustuu pääosin kirjaani *Aatehistorian mieli* (Vastapaino 2002) sekä artikkeleihin *All History Is, More or Less, Intellectual History*. R. G. Collingwood's Contribution to the Theory and Methodology of Intellectual History. *Intellectual History Review* 19:2 (2009), 251–263 ja *Historiallinen ajattelu itseyemmäryksen välineenä*. *Historiallinen Aikakauskirja* 3 (2011), 254–266.

toiminnan ja olosuhteiden yhteyden määrittäminen. Historiallinen tulkinta on ajattelun, toiminnan ja olosuhteiden käsittämisen tulos; kun siihen on ylletty, inhimillinen toiminta on ymmärretty. On siis tutkittava toimintaa, olosuhteita ja ajattelua toisiinsa nähden eli nähtävä ne toistensa konteksteina. Ajattelu pitää ymmärtää laajasti ja koko ajan on haettava ajattelun ja toiminnan käsitteellistä yhteyttä eli ”kontekstikielelle” käännettynä käytettävä ajattelua ja toimintaa toistensa konteksteina. Toiminnan sisältämän ajattelun ymmärtäminen helpottaa toiminnan ymmärtämistä, ja toiminnan paremmin ymmärtäminen taas auttaa ajattelun paremmin käsittämistä. Ajattelun ja toiminnan suhteen ohella myös ajattelun ja olosuhteiden suhde on tutkimuksessa järkevää ymmärtää käsitteelliseksi suhteeksi.

Myös Ylikangas huomauttaa, että samoissa olosuhteissa eri sosiaaliset ryhmät saattavat kannattaa erilaisia aatteita. Hän kehottaa ratkaisemaan ongelman ryhmäkuntaisten intressien erittelyllä, analysoimalla keskeisenä selitystekijänä myös taloudellista kehitystä, sillä ”yhteisön sosiaaliryhmittäinen jakautuminen on seurausta taloudellisista muutoksista”. (s. 114) Ajattelu ja toiminta eivät kuitenkaan luonnonvoimaisesti johdu olosuhteista. Ihmiset ajattelevat ja siten toimivat samoissa oloissa eri tavoin. Ylikankaan tähdentämät ryhmäkohtaiset intressit ja niiden ohjaama toiminta eivät johdu mutkattomasti taloudellisesta kehityksestä. Mutkia aiheuttaa se, että ryhmä käsittää taloudelliset muutokset omilla tavoillaan ja määrittää käsitystensä perusteella, miten he voisivat tuloksellisimmin edistää oikeiksi näkemäänsä intressejä. Lisää mutkia saattaa aiheutua siitä, että ryhmän jäsenillä on erilaisia käsityksiä intresseistä ja taloudellisesta kehityksestä. Olosuhteista (tai tarkemmin: olosuhdetiedosta) ei voida johtaa suoravii- vaisesti olosuhteita koskevaa ajattelua, josta puolestaan ei voida nähdä olosuhteita sinänsä. Olosuhteiden tai tilanteiden vaikutus riippuu siitä, miten ne on koettu tai nähty. On toisin sa-

noen otettava selityksissä varteen se, miten tutkimuksemme kohteet ovat itse kontekstoineet asioita. Vaikuttavat olosuhteet ovat aina tavalla tai toisella ajateltuja suhteita. Jotta historioitsija pystyisi kussakin tapauksessa määrittämään ja ymmärtämään olosuhteiden vaikutuksen, hänen on pystyttävä kuvittelemaan ja peruste- lemaan, miten olosuhteet on voitu käsittää tietyllä tavalla. Historioitsija ymmärtää olosuhteiden vaikutuksen sitä paremmin, mitä enemmän hän tietää niistä – joko omien tai muiden tutkimus- ten perusteella. Mitä enemmän hän tietää olo- suhteista, sitä paremmin hän tajuaa niiden mo- niulotteisuuden ja monimutkaisuuden, ja sitä paremmin hän pystyy ymmärtämään, miten nii- den erilainen käsittäminen on mahdollista.

Primäärisin selitys löytyy ajattelun, toimin- nan ja olosuhteiden yhteyksiä analysoimalla. Yli- kangas ei hyväksy tällaista primäärisyyden näke- mystä, primääriä on hänelle pohjimmaisten syi- den etsiminen ja löytäminen. Hän kehottaa jat- kamaan miksi-kysymysten sarjaa kunnes löytyy ensisijainen selitys. (s. 119–120) Aatehistorialli- seen selitykseen ja sen myötä tutkimusprosessin keskeytymiseen tyydytään, koska näin voi osoit- ta oppineisuuttaan ja tavallisesti vain siksi, että ”keskivertotutkijat” eivät ole pohtineet koulu- kuntansa ”peruspilareitten kestävyyttä”. Aate- historiallinen selittäminen saattaa myös pönkit- tää akateemisten tutkijoiden asemaa ja merki- tystä. Ensimmäisenä selityksenään aatehisto- riallisen selityksen suosiolle Ylikangas mainitsee (tässäkin tapauksessa) uskalluksen puutteen: ”syvemmälle tunkeutuminen saattelee tutkijan poliittisesti arkaluonteisten ongelmien äärelle”. (s. 122–123)

Ylikangas ei kiistä aatehistorian (tarkemmin sanoen aatteiden historian) selitysvoimaa, ai- noastaan näkemyksen aatteiden merkityksen ”ensisijaisena tai käänteitä riittävästi selittävänä muutosvoimana”. Tukeviin selityksiin voidaan yltää ”vain rakenteellisen koulukunnan asetta- muksin”, etenkin talouden ja vallan rakenteita sekä niitä tukevia ja ilmentäviä poliittisia pää-

töksiä erittelemällä. Aatteet pitää noteerata ryhmäpyynteiden tukena ja perusteluna tai ”oikeamin” niiden todellisen laadun verhona. (s. 113–115) Aate ”syntyy, leviää ja pysyy voimissaan vain sille otollisissa olosuhteissa”, aate on toisin sanoen ”pohjimmiltaan enemmän oire jostakin kuin jonkin syvin syy”, aatteeseen rajoittuminen ”on kuin oireen mukainen diagnoosi lääketieteessä”. (s. 132) Metafora ontuu sikäli, että mikä tahansa oire ei johdu mistä tahansa sairaudesta. Intressien ja ryhmäpyynteiden verhoaminen aatteilla ei myöskään onnistu millä tahansa aatteella. Verhoaminen, toiminnan legitimointi, saattaa olla niin vakuuttavaa, että toimijat itsekin uskovat siihen.

Ylikankaan kausaalikäsitelyssä ja sen myötä historiallisessa selittämisessä keskeistä on syiden hierarkia, syiden laittaminen ”keskinäiseen tärkeysjärjestykseen”. Selityspäätteenä aate ja taloudellinen kehitys ovat toisensa poissulkevia. Saman ilmiön selitykseksi ne kelpaavat vain silloin kun ne asetetaan keskinäiseen järjestykseen siten, että aate on taloudellisen kehityksen seurausta eli selityksenä toissijainen. Ylikangas ei hyväksy näkemystä, että ”kaikki vaikuttaa kaikkeen”, todempaa on, että ”kaikki ei riipu kaikesta yhtä paljon”. (s. 105) Lienee jokseenkin turhaa yrittää päästä perille siitä, mistä riippuu eniten. ”Kaikki vaikuttaa kaikkeen” on epämääräistä puhetta, sen sijaan asioiden yhteyksien luotaaminen ei ole eli se, millä tavalla keskinäinen vaikuttaminen ja vaikuttuminen tutkittavassa kohteessa tapahtuivat, millä tavalla tarkkaan ottaen kaikki vaikutti kaikkeen.

Historiantutkimuksessa voidaan tyytyä syiden selvittämiseen ilman hierarkiaa. Uskottaviin tulkintoihin voi yltää kontrastista kausaalipäätelyä soveltamalla. Myös Ylikangas noudattaa tätä metodologiaa. Metodi on neutraali sikäli, että sen avulla voidaan (omalla vastuulla) etsiä perimmäisiä syitä tai olla etsimättä. Historioitsijalle kyse on käyttökelpoisesta selitysvälineestä kaavan ”miksi juuri näin eikä noin” mukaan: toteutuneen vaihtoehdon voi ymmärtää paremmin,

kun tietää, miksi muut vaihtoehdot eivät toteutuneet.

Aihetta käsittelevässä kirjallisuudessa klassinen esimerkki on vankilapastorin ja pankkiryöstöistä tuomitun vangin keskustelu. Pastori kysyy: ”Miksi ryöstit pankkeja?”. Vanki vastaa: ”No siellähän sitä rahaa on”. Vanki sivuutti pastorin tarkoittaman kontrastin: pastori kysyi tarkkaan ottaen, miksi vanki ryösti pankkeja sen sijaan että olisi elänyt rehellistä ja kunniallista elämää. Kysyjällä on yleensä, enemmän tai vähemmän tiedostetusti, mielessään kontrasti, joka suuntaa kysymykseen annettua vastausta. Historioitsijan ammattitaitoa mitataan ja koetellaan sillä, miten antoisia kontrasteja hän kykenee keksimään. Kontrasti auttaa täsmentämään selityskysymystä. Kontrastien valinnalla pyritään etsimään todennäköisiä selityksiä karsimalla erilaisilla kontrasteilla epätodennäköisiä selitysvaihtoehtoja. Selityskysymys tarkentuu pilkkomalla ratkaisua edistäviin kontrastisiin osakysymyksiin.¹⁰ Miksi talonpojat kapinoivat *Suomessa* (eivätkä Ruotsissa tai Virossa)? Miksi nuijasota syttyi *Pohjanmaalla* (eikä Savossa tai Hämeessä)? Miksi kapina alkoi vuonna 1596 (eikä esim. vuonna 1592 tai vuonna 1587) Miksi kapina alkoi *marraskuussa* 1596 (eikä maaliskuussa tai elokuussa)?¹¹ Ylikangas on selittänyt Tampereen valtausta sisällissodassa kysymällä, miksi valkoisten piti vallata Tampere eikä Viipuri tai toisin sanoen kysyen, miksi Suomen sisällissodan ratkaisutaistelu käytiin Tampereella eikä Viipurissa.¹² Kontrastista

10. Ks. Petri Ylikoski, *The Idea of Contrastive Explanandum*. Teoksessa Johannes Persson & Petri Ylikoski (toim.) *Rethinking Explanation*. Springer 2007, 27–42; Petri Ylikoski, Kymmene haastetta kausaalisen selittämisen teorialle. *Ajatus* 59 (2002), 155–177.

11. Panu Raatikainen, Teon teoria ja historiallinen selittäminen. *Tiede & edistys* 4 (2011), 298.

12. Heikki Ylikangas, *Tie Tampereelle. Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällissodassa*. WSOY 1993, 77–78; Heikki Ylikangas, Tampere sisällissodassa 1918. Ylikankaan blogi 1.6.2015, <http://blogs.helsinki.fi/hylikang/2015/06/01/tampere-sisallissodassa-1918/> (15.9.2015).

päätelyä Ylikangas hyödyntää myös omaa päätelyään kuvaavassa mieliesimerkissään: miksi suomalaiset päättäjät hyväksyivät Neuvostoliiton rauhanehdot sen sijaan, että olisivat hyväksyneet länsivaltojen avuntarjouksen. (s. 57–59, 69, 77–79, 188, 219–220)

Kontrastinen kausaalipäätely on luontevaa ja sallittua, koska vaihtoehtoisuus on fakta, niin menneisyydessä kuin nykyisyydessä ja mitä todennäköisimmin myös tulevaisuudessa. Vaihtoehtoisuuden (jos ei aina niin kuitenkin usein olisi voinut käydä toisin) noteeraaminen on luonnollista ja täysin perusteltua, sillä ihmisillä on tapana päätöksiä tehdessään kuvitella vaihtoehtoisien päätöstensä seurauksia. Heidän toteutunut ratkaisunsa tulee ymmärrettäväksi, kun saadaan selville tai pystytään kuvittelemaan, miksi he tulivat hylänneeksi toteutumattomia ratkaisuja. Kontrafaktuaalisuuden, historiallisen kehityksen vaihtoehtoisuuden Ylikangas noteeraa kuitenkin vain fiktiivisen jossittelun, kontrafaktuaalisuuden vulgaarin version, mielessä. Siinä ensin kuvitellaan, että olisi voinut käydä toisin, mutta sen jälkeen vaihtoehdot yleensä katoavat ja historia kulkee vääjäämättä, vaihtoehdottomasti. Esimerkiksi, jos kruununprinssi Frans Ferdinandin autonkuljettaja ei olisi ajanut vahingossa harhaan, Gavrilo Princip ei olisi saanut tilaisuutta ampua kruununprinssiä. Näin olisi vältetty maailmansodalta ja tämän myötä historia olisi alkanut kulkea aivan toisenlaista kehitysuraa. Ylikangas tyrmää perustellusti fiktiivisen jossittelun, mutta saman tien perusteettomasti myös vaihtoehtojen puntaroimisen metodin sillä perusteella, että vaihtoehdoista ei ole olemassa jälkiä, lähteitä: ”dokumentteja on säilynyt vain toteutuneesta vaihtoehdosta”. (s. 141)

Ylikangas näyttää kiistävän historian vaihtoehtoisuuden ällistytävän ehdottomasti. Hän painottaa, että ”historiassa voi ja on voinut toteutua vain yksi vaihtoehto”, historian ominaispiirteensä on ”vaihtoehdottomuus”. (s. 143) Ymmärrettävä toteamus on itsestäänselvytyensä, että vaihtoehdot eivät voi yhtä aikaa toteutua,

että vain toteutunut vaihtoehto voi omalta osaltaan suunnata historian kulkua. Ylikangas katsoo, että ”jossittelu on oikeutettua ja paikallaan suunnattuna tästä päivästä eteenpäin, siis kohden tulevaisuutta, vaihetta, joka ei ole vielä toteutunut”, mutta tähdentää välittömästi, että ”menneisyyteen sovellettuna jossittelu on lievästi ilmaisten anakronistista”. (s. 138) Ylikangas korostaa, että kun historioitsijan tehtävänä on selvittää, mistä syystä toimija käyttäytyi kuin käyttäytyi, on järkevää pohtia, millä perusteella hän teki valintansa. Ratkaisua tehdessään toimija ”valitsee parhaan sillä hetkellä tiedostamistään vaihtoehdoista”. (s. 142–143) Ylikangas muistuttaa vaihtoehtojen valinnasta tässä yhteydessä kuitenkin vain siksi, että historioitsijan ei pidä osoitella päätöksen mahdollista virheellisyttä. Hän ei tässä yhteydessä noteeraa vaihtoehtojen puntarointia historiallisen selittämisen rationaalisena elementtinä.

Vaihtoehdoton historia on Ylikankaan historianfilosofian luonteva elementti. Primäärisen syyn etsiminen selittää Ylikankaan tutkimuskohteiden valinnat, kansakunnan historian käännekohdat. Käännekohdat ovat nimensä mukaisesti keskeisiä, primäärejä, Suomen historian kulkua vahvasti suunnanneita tapahtumia, ilmiöitä ja ratkaisuja. Jos käännekohdat on kuvattu ja selitetty oikein, on nykyisyydestä saavutettu syvempi ymmärrys. Primäärisen syyn ideaan kuuluu myös determinismi: primäärisestä syystä johtuu väistämättä muita historian kulkua määrittäviä seurauksia, jotka puolestaan ovat syitä seuraaville tapahtumille. Sattumia ei lähemmin tarkastellen ole olemassa; sattuma ”on kuin aave, joka katoaa, kun sitä katsoo tarkasti”. (s. 136)

Palataan vielä lopuksi alkuun. Robert Fogel ja G. R. Elton pohtivat vuonna 1983 historianfilosofian merkitystä ja antia historioitsijoille. He huomauttivat, että jotkut filosofit olivat syystä tai toisesta olleet kiinnostuneita siitä, mitä historioitsijat tekevät. Voisi olla hyödyllistä tietää, mitä nämä syvälliset ajattelijat ovat sanoneet

historioitsijan työstä: historianfilosofian tarjoamat virikkeet saattavat ”turn the working historian into a thinking historian”.¹³ Historioitsijalla on kokemus, jota reflektoida ja reflektoinnin saralla on vain parannettavaa. Mitä paremmin tietää, mitä tekee työkseen, sitä paremmin pystyy työnsä tekemään. Itseymmärryksen kohentamisen välineenä voidaan hyödyntää eri tahoilla eri aikoina esitettyjä historianfilosofisia ja historia-teoreettisia näkemyksiä.¹⁴ Hyödyntäminen ei

edellytä filosofien käsitysten hyväksymistä. Itseymmärrys voi kehittyä myös niin, että osaa korjata filosofien väärinkäsitykset.

13. Robert William Fogel & G. R. Elton, *Which Road to the Past? Two Views of History*. Yale University Press 1983, 1.

14. Trendinä näyttää olevan, että historiateoreetikoilla alkaa olla kokemusta myös historioitsijan työstä. Ks. esim. Jouni-Matti Kuukkanen, *Postnarrativist Philosophy of Historiography*. Palgrave Macmillan 2015; Herman Paul, *Key Issues in Historical Theory*. Routledge 2015.